

Hamar Farkas

NYUGDÍJRENDSZER – PROBLÉMÁK

1998-tól új, hárompilléres nyugdíjrendszer működik hazánkban, mely a korábbi felosztó-kirovó elven működő rendszert váltotta fel. Az új rendszer központi elemét az újonnan alakult magán-nyugdíjpénztárak alkotják.

Az új nyugdíjrendszer első éveinek tapasztalatai alapján megállapítható, hogy vannak olyan területek, ahol a realitások nem teljesen felelnek meg az elvárásoknak – annak ellenére, hogy a lakosság körében igen nagy az új rendszer népszerűsége, amit az átlépők igen nagy száma bizonyított.

Tanulmányomban egymás mellé állítva mutatom be a korábbi, felosztó-kirovó elven működő nyugdíjrendszer problémáit, a reform szükségességét, valamint az új rendszerrel kapcsolatban felmerülő problémákat azzal a konzekvenciával, hogy azok részletes kifejtése akár egyenként is alkalmas lenne egy-egy önálló tanulmány elkészítésére.

A nyugdíjreform okai és szükségessége: a felosztó-kirovó rendszer problémái

Demográfiai problémák

A demográfiai folyamatokat, ezen keresztül a nyugdíjas létszám alakulását nagymértékben befolyásolja a termékenység, a halandóság alakulása, a népesség strukturális változásainak időbeli folyamata, valamint a nemzetközi vándorlások hatása is. A felosztó-kirovó rendszer akkor rendül meg alapjaiban, ha mindezek a folyamatok egyszerre, és gyors ütemben alakulnak kedvezőtlenül.

A nyugdíjasok száma az elmúlt évtizedekben folyamatosan nőtt, miközben a népesség számának növekedése megállt, illetve tartósan csökkenővé vált. Ez a demográfiai helyzet a korábbi nyugdíjrendszer szempontjából igen kedvezőtlen volt, hiszen így egyre kevesebb dolgozó tartott el egyre több nyugdíjast.

Ez a probléma egyébként nem csak Magyarországon jelentkezett, mondhatni világjelenségnek is. A felosztó-kirovó rendszerek általános problémája, hogy a második világháború utáni születési csúcstól mindenütt természetes visszaesés követte, majd a születésszám a korábnál jóval alacsonyabb szinten stabilizálódott. A demográfiai előrejelzések szerint 2010 körül jelentkezne az ilyen típusú nyugdíjrendszerek általános összeomlása, amikor az utóbbi fél évszázadban született legnépesebb évjáratok mennek nyugdíjba. Magyarországon a „Ratkó-gyerekek”, Nyugat Európában és Amerikában a „baby boom”-erek.

1. táblázat Demográfiai mutatók

		1950	1960	1970	1980	1990	1999
Születéskor várható élettartam (év)	férfi	59,3	65,9	66,3	65,4	65,1	66,3
	nő	63,4	70,1	72,1	72,7	73,7	75,1
Csecsemő halandóság (%)		85,7	47,6	35,9	23,2	14,8	8,4
Várható élettartam 60 éves korban (év)	férfi	16,3	16,8	15,2	15,1	14,7	14,9
	nő	17,7	18,0	18,2	18,8	19,0	19,6
Népesség (ezer fő)		9293	9961	10322	10710	10354	10092
Aktív népesség (ezer fő)		–	4735	5127	5470	5251	4203
Családok száma		–	–	2891	3028	2896	2880*
Nyugdíjasok, járadékosok (ezer fő)		1307	1677	2116	2195	2477	3176
Nyugdíjasok**/népesség		14	16,8	20,5	20,5	23,9	31,5

Forrás: Statisztikai Évkönyv.

* 1996-os adat, ** járadékosokkal együtt

A családok és háztartások vonatkozásában is problémák mutatkoztak. A családok számának csökkenése, az egyedülállók számának növekedése a népességreprodukció csökkenését okozza, a családi és háztartási struktúra változása a társadalmi ellátás további bővítését kívánja.

A TÁRKI 1995 nyarán a Pénzügyminisztérium felkérésére készített egy kutatást, melynek egyik részprojektje a jóléti rendszerek reformjának lehetséges fogadtatásával foglalkozott (Tóth 1996). Ebben kitértek a nyugdíjrendszer akkori problémáinak feltérképezésre, valamint a változtatás hatásainak fogadtatását is vizsgálták. A vizsgálat arra is rávilágított, hogy a 80-as évek végén, 90-es évek elején a gazdaság visszaesése, és strukturális alkalmazkodási kényszere miatt fellépő nyomások, valamint a kiterjedő jóléti rendszerek szívó hatása miatt nagyon kedvezőtlenül alakult a népesség foglalkoztatottsági összetétele.

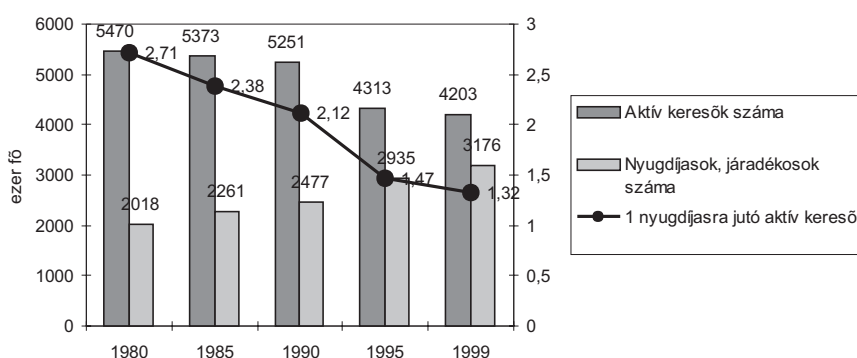
Vizsgálatuk szerint 1995 közepén a teljes népességnek mintegy 44 százaléka, a 15 év felettieknek pedig alig több mint a fele tartozott a gazdaságilag aktívak közé. A ténylegesen kereső foglalkoztatottak aránya ennél is alacsonyabb, nem egészen 40 százalék volt. Ez súlyos eltartási terheket rótt az aktív keresőkre, hiszen minden 100 keresőre 163 nem kereső (nyugdíjas, tanuló, munkanélküli és inaktív) jutott.

A prognózisok szerint (Papp 1999) az 1995. évi 10,2 milliőről 2050-re 8,4 millióra csökken az ország lakossága, miközben a 60 éven felüliek aránya 19,4-ről 31,6 százalékra emelkedik. Eközben a felnövekvő és a nyugdíjas korosztályokat eltartó 20–59 éves aktív munkavállalók aránya 54-ről 48,6 százalékra csökken. Ez a hagyományos nyugdíjrendszer finanszírozó képességét meghaladja, ezért van szükség arra, hogy a majdan nyugdíjba menők a saját nyugdíjukra is gyűjtsenek.

A következő ábra mutatja, hogy a gazdaságilag inaktívok létszáma milyen mértékben terheli az aktívokat. Ez az arány is azt jelzi, hogy a nyugdíjrendszer finanszírozhatóságát csak a foglalkoztatási arányok megváltoztatásával lehet javítani. A rendszer reformjának arra kell törekedni, hogy csökkenjen az adott rendszerre háruló teher, ami a kereső/eltartott arány javulásán keresztül úgy érhető el, hogy lehetővé, ugyanakkor kifizetődővé teszi az érintettek számára a munkaerőpiacra való visszatérést.

1. ábra

A nyugdíjas – kereső arány alakulása az elmúlt években

- A grafikon jól mutatja, hogy az aktív keresők száma 1980-tól folyamatosan csökkent. Jelentős változás azonban 1991-től figyelhető meg, amikortól is az aktív munkaképes lakosság aránya drasztikusan és tendenciózusan esett.
- Az aktív munkaképesek számának jelentős csökkenésével párhuzamosan a nyugdíjban, illetve járadékban részesülők száma folyamatosan növekszik.
- Míg 1980-ban egy nyugdíjasra ill. járadékban részesülőre több mint 2 dolgozó jutott, ez az arány 1991 óta jelentős mértékben romlott, és 1996-ban egy nyugdíjast lényegében már csak egy aktív kereső „tartott el”.

Augusztinovics Mária viszont rámutatott (Augusztinovics 1999), hogy tévedés egyértelmű és közvetlen kapcsolatot feltételezni a demográfiai trendek és a nyugdíjrendszer fenntarthatósága között. A nyugdíjrendszerek helyzetét gazdasági tényezők is igen erőteljesen befolyásolják, elsősorban a foglalkoztatottság. Következtetése hasonlít az előzőekben említettekhez: az aktív/inaktív népesség aránya igen fontos tényezője a nyugdíjrendszer működésének, fenntartásának.

A nyugdíjrendszer szívó hatása

A TÁRKI által végzett vizsgálat nagyon érdekes megállapítása (Tóth 1996), hogy a nyugdíjas létszám növekedésében nemcsak a társadalom előregedése játszott szerepet, nemcsak az alacsony korhatár, nem egyszerűen a munkaerő-piaci nyomás, hanem nagymértékben érvényesült a nyugdíjrendszer „szívó” hatása is. Ez a nagyfokú korhatár előtti nyugdíjazási arányt jelenti.¹

Az eltartási terheknek durván három összetevője létezik. Egyik csoport a munkaerő-piacon még meg nem jelent fiatalok (gyerekek, tanulók), másik csoport az aktív korban levő inaktívak, a harmadik pedig a nyugdíjas korosztály. A 90-es években egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az igazán súlyos problémát azoknak az inaktívaknak és nyugdíjasoknak az aránya jelenti, akik még aktív korban vannak. Az inaktívról való gondoskodás a családok vállára nehezedik, a nyugdíjasok ellátása viszont az állami újraelosztó rendszerek keretében történik. A nyugdíjazási arányok már jóval az öregségi nyugdíjkorhatár előtt növekedésnek indultak. A vizsgálat kimutatta, hogy a női korhatár előtt legfeljebb öt évvel levő nők között már csaknem negyven, míg a férfiaknál ötven százalék volt a nyugdíjasok aránya. Ennek csak egy része magyarázható a rossz egészségi állapottal, másik része a korhatár előtti egyéb nyugdíjazási lehetőségek kiterjedésével függött össze.

A TÁRKI kutatói a nyugdíjrendszer szívó hatását jelző három tényezőt határoztak meg:

- magas nyugdíjbavonulási szándék
- viszonylag kedvező kompenzációs ráta
- a munkaerőpiacra visszatérni szándékozók alacsony aránya

A felmérés szerint ugyanis a vizsgált kohorsz (a vizsgálat tízezer magyar háztartásra terjedt ki) még nem nyugdíjas tagjainak – tehát azon foglalkoztatottaknak, munkanélkülieknek és inaktívaknak, akik korábbi munkaviszonyuk alapján nyugdíjra lesznek jogosultak – kétötöde (40%) szeretett volna a nyugdíjkorhatár elérése előtt nyugdíjba menni. A legtöbben 1-3, illetve 4-6 évvel korábban akartak felhagyni az aktív munkával. A szándék komolyságát mutatta, hogy e csoporton belül már több mint 10% beadta nyugdíjkérelmét. A kérelmet beadók háromnegyede egészségi indokkal kérte a nyugdíjat – bár valószínűleg szerepet játszott ezen túl a munkanélküliségtől való félelem, a viszonylag lazább nyugdíjazási feltételek, valamint a további munkavállalási korlátozások laza ellenőrzése –, míg öregségi nyugdíjat 40%-ban, ezen belül előnyugdíjat, karkedvezményes nyugdíjat és foglalkoztatáspolitikai célú korengedményt kértek. A munkapiacról ily módon kikerülők a rendszer ellátottjaivá váltak. Különösen gyorsan emelkedett a rokkant nyugdíjasok száma. A Világbank adatai szerint az országban majdnem 400 ezer 60 év alatti rokkantnyugdíjas élt abban az időszakban, a nyugdíjas társadalom egyhatoda. A Népjóléti Minisztérium kimutatása szerint 1991–1994 között 80 ezer ember menekült rokkantnyugdíjba (Világbank 1994).

Nagy jelentőségű volt az idő előtt nyugdíjba kerülők induló nyugdíjának összege is. A vizsgálatok szerint az induló nyugdíj összege az utolsó havi nettó fizetés százaléká-

¹ Réti János a munkahelyek tömeges megszűnése és a munkanélküli ellátórendszer kialakulatlansága miatt bekövetkező nyugdíjazási hullámot – mely a gazdasági-foglalkoztatási problémákat a nyugdíjrendszer problémájaként jelenítette meg – inkább „levezető csatornának” nevezi.

ban meghatározva, átlagosan a fizetés 72%-a volt. Ez egy elég magas kompenzációs ráta, mely a korán nyugdíjazottak alacsony keresetének, és a nyugdíjformulába rejtett szolidaritási szabályoknak volt köszönhető.

A nyugdíjrendszer szívó hatását mutató harmadik tényező a munkaerőpiacra visszatérni szándékozók aránya. A munkaerőpiacon hivatalosan meg nem jelenő nyugdíjasok körében kb. 8% szándékozott a közeljövőben munkába állni. A többség – hivatalosan – nem kívánt megjelenni a munkaerőpiacon, távolmaradásukat elsősorban egészségi állapotukkal magyarázták.

A nyugdíjkiadások gyors növekedése

A nyugdíjakra fordított kiadás az 1970. évi 13 milliárd forintról 15 és félszeresére, 202 milliárd forintra nőtt 1990-ig, ami azt jelenti, hogy öt évenként megduplázódott ebben az időszakban. A gyors növekedési folyamat hasonlóan folytatódott, 1999-ben 1008 milliárd forint volt.

2. táblázat

A nyugdíjkiadás makroadatai

	1970	1975	1980	1985	1990	1995	1999 ²
Nyugdíjkiadás (mrd Ft)	13	27	56	92	202	582	1008
Nyugdíjas létszám (ezer fő)	1450	1800	2100	2300	2560	2935	2757
Átlagos ellátás (Ft)	764	1273	2276	3353	6683	16030	29639
Létszám/népesség (%)	14,0	17,0	19,1	21,0	24,3	29,6	27,8
Nyugdíjkiadás/GDP (%)	3,8	5,2	7,6	9,1	9,7	10,4	8,7

Forrás: Réti 1992, Statisztikai Évkönyv.

A kiadás-növekedés egyik legfontosabb tényezője a létszámalakulás. A nyugdíjas létszám a fenti időszak alatt több mint kétszeresére nőtt. Ezen időszakon belül a gyorsabb növekedés 1970–1980 között következett be. Ezt az évtizedet az igen jelentős jogkiterjesztés jellemzi, középpontjában az 1975-ös törvénnyel. Ekkor fejeződött be az egységes nyugdíjbiztosítás kialakulása azzal, hogy fokozatosan bevonta a kötelező biztosításba a korábban kimaradt, vagy eltérően szabályozott rétegeket. Ennek következtében ez időszak alatt a nyugdíjasok részaránya a népességen belül 10 év alatt 14 százalékról közel duplájára emelkedett. Ugyanakkor nem elhanyagolható a hatvanas évek közepe óta tartó kedvezőtlen demográfiai folyamat, a romló halálozási arányszám, az ingadozó születésszám, vagyis a népesség elöregedése. Az utolsó időszak létszámváltozása más okokra, a gazdasági helyzet romlása nyomán bekövetkező kényszernyugdíjazásokra és a statisztikai rendszer változásaira vezethető vissza.

2 1992 után az informatikai rendszer fejlesztésének köszönhetően lehetővé vált a nyugdíjak és nyugdíj-szerű ellátások szükséges megkülönböztetése, így itt már az utóbbiak nem szerepelnek. Réti Jánosnak tartozom köszönettel, hogy erre felhívta a figyelmemet.

A kiadásnövekedésnek a létszámnövekedéssel meg nem magyarázható része a nyugdíjszint emelkedéséből adódik. Az egy főre jutó átlagösszeg 764 forintról 1990-ben 6683 forintra, majd ezt követően robbanásszerűen közel harmincezer forintra nőtt, a növekedés tíz év alatt több mint négyszeres. Ennek két, egymástól nehezen elkülöníthető tényezője van: az egyik a nyugdíjkompenzáció, azaz a nyugdíjak évről évre történő felemelése, a másik az állománycserélődés, ami abból adódik, hogy az újak nyugdíja magasabb, mint a régieké. Az átlagnyugdíjas nyugdíja tehát nem azonos az átlagnyugdíjjal, a kettő között az összetétel-változás mellett a cserélődés a különbség. A nyugdíjasok számára – mikroszinten – az előbbi, a kimutatható átlagnál jóval alacsonyabb dinamika meghatározó, míg makroszemléletben az utóbbi erőteljesebb. A nyugdíjkiadást ebben a makromegközelítésben a gazdaság teljesítményéhez a GDP-hez kell hasonlítani. Ez az arány az 1970-es 4 százalékról a 90-es évek közepére elérte a 10 százalékot, de a tendencia az évtized végére megfordult.

A kiadásnövekedés harmadik befolyásolója az infláció. A Statisztikai Évkönyv szerint az 1960-as évet véve 100 százaléknak, 1970-ben 107 százalékos, 1990-re 465 százalékos, majd 1999-re már 2648 százalékos volt az árszínvonal emelkedés. Ez igen erőteljes hatást gyakorol a nyugdíjak emelkedésére. Természetesen ez a hatás nem szakítható el az előzőtől, hiszen a két kérdés csak összefüggésében tárgyalható. Az átlagnyugdíj többé-kevésbé követi a keresetszint változását: ha nagy az infláció, a nominális keresetek is gyorsan nőnek, és ez közvetve (nyugdíj-indexálás), vagy közvetlenül (új nyugdíjak) hat a nyugdíjkiadásokra.

A nyugdíjak értékvesztése

A korábbi nyugdíjrendszer egyik legkomolyabb problémája volt a nyugdíjak értékvesztése. A köznapi életben ezt a problémát sokan az alacsony nyugdíjakkal azonosították, mások arra gondoltak, hogy minél régebben ment valaki nyugdíjba, annál többet veszít nyugdíjának az értéke. Megint mások azt tették szóvá, hogy az induló nyugdíjak túlságosan magasak. Sokan a rossz nyugdíjarányokat, ezek további romlását kifogásolták.

A probléma számszerű vizsgálata a nyolcvanas évek végén kezdődött Magyarországon, amikor a gazdasági visszaesés, és az ezzel párosuló infláció különösen felerősítette ezt a problémát. Akkor (Berényiné–Borlói–Réti 1990) tanulmánya mutatta be a kialakult helyzetet, majd a későbbiekben is készültek tanulmányok e kérdéskörben (pl. Augusztinovics 1992; Martos 1994).

(Antalné–Réti–Toldi 1995) elemzésükben a nyugdíjak értékvesztésének következő területeit határozták meg: reál értékvesztés, relatív értékvesztés, releváns értékvesztés.

A reál értékvesztés akkor következik be, ha a nyugdíjak növekedése nem tart lépést a fogyasztói árakkal. A relatív értékmegőrzés a nyugdíjazástól számított időszak nyugdíjdinamikáját hasonlítja az aktív keresők nettó keresetnövekedéséhez. Az értékvesztés harmadik területe a releváns értékvesztés lehet: minden nyugdíjrendszer alapvető követelménye, hogy az előírt feltételek azonossága esetén a nyugdíj összege is mindenkor azonos legyen, valamint, hogy a biztosítási feltételeket különböző szinten teljesítők (pl. eltérő szolgálati idő) nyugdíja egymáshoz képest arányos legyen. Ezen elv szerint bizonyos nyugdíjak egymáshoz képest is elmaradtak, vagy túlértékelték le-

hetnek. A szerzők rámutattak, hogy az adott időszakban a legalacsonyabb és a legrégebbi nyugdíjak kivételével mindhárom területen erőteljes értékvesztés jellemezte a nyugdíjakat.

Az információs és statisztikai rendszer problémái

A nyugdíjbiztosítás információs és statisztikai rendszere meglehetősen elavult volt a 90-es évek elejéig (Réti 1992). Fő fogalmaiban és kategóriáiban még a hatvanas-hetvenes években alakult ki, sokáig csak a jogi változásokat követte, ezért bár rengeteg információ volt, igen nehéz volt kiigazodni ezen információk között, vagy megtalálni az éppen szükségeset.

Az információs rendszer elmaradottsága arra a hosszú időszakra vezethető vissza, amikor a társadalombiztosítás még az állami költségvetés részeként működött. Ezalatt elsorvadtak azok a statisztikák, amelyek egy biztosítási alapokon felépülő nyugdíjrendszer működtetéséhez, finanszírozásához fejlesztéséhez szükségesek. Ez a hiányosság nehezítette, bizonytalanná tette a nyugdíjrendszerrel kapcsolatos döntés-előkészítő munkát.

Az 1992-ben elkezdett nyugdíj-statisztikai és számbavételi fejlesztés teszi lehetővé, hogy egy mai elemzés már megkülönböztethesse a biztosítási és szociális jellegű ellátásokat. Az információs rendszer reformja keretében az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság 1997-ben írt ki egy projektet az okmány-nyilvántartási rendszer számítástechnikai fejlesztésére (Tevan 2001).

A döntési mechanizmus problémája

A nyugdíjrendszer átalakítása hosszú időn keresztül napirenden volt, sok vélemény, javaslat látott napvilágot, de a döntés igen nehezen született meg. Mivel a nyugdíjrendszer az egyik nagy társadalmi elosztórendszer, ezért megreformálása nem csupán gazdasági, de politikai kérdés is. A gazdaság egyéb területeken is megjelenő problémái miatt a reform megvalósításának kérdésében – bár mindenki egyetértett annak szükségességével – az e téren feltétlenül szükséges hosszú távú szemléletet a rövid távú szempontok figyelembevétele váltotta fel. Konkrétan a döntéshozók elsődleges szempontja nem a hosszú távú hatás figyelembevétele volt – hogy mi lesz a döntés hatása 10-15 év múlva, hanem az, hogy mennyi az átalakítás jelenlegi költsége. A döntési folyamat eme problémáját szemléletesen érzékelteti Réti János. Az 1991 nyarán benyújtott *Jelentés az Országgyűlés számára a társadalombiztosítás átalakításáról* című munkaanyag egyik központi gondolata szerint „finanszírozási szempontból csak azok a változtatások fogadhatók el, amelyek hosszabb távon a járulékmértéket csökkentik, azt átmenetileg sem növelik, és a költségvetésre sem hárítanak teljesíthetetlen finanszírozási kötelezettségeket” (Réti: 72). A parlament hosszan foglalkozott a kérdéssel, egyetértett vele elfogadta, de amikor decemberben megkezdődött a költségvetéssel kapcsolatos vita, a felmerült ellentmondásokra adott reakció a járulék egy százalékpontos megemelése volt. A megoldást igénylő problémák „elmosták” az elméleti megfontolásokat.

A járulékfizetési fegyelem ellenőrzésének hiányossága

1988-tól a gazdasági társaságokról szóló törvény hatására a társadalombiztosítást is elértek a privatizációs, felszámolási eljárások hatásai. Ugyanakkor elmaradt az ellenőrzés fejlesztése, aminek következtében a társadalombiztosítás kintlévőségei óriásira duzzadtak. 1993-ban az elfeleltett járulékkövetelés és jogkövetkezményei érvényesítéséből származó fizetési meghagyások összege 1 milliárd forint, 1994-ben már 1,5 milliárd forint volt. A befizetési kötelezettség elmulasztása, a fizetési fegyelem lazulása, a gazdaság szereplőinek ellehetetlenülése miatt a felnövekedett társadalombiztosítási tartozások már az alapok likviditását fenyegették. A Nyugdíjbiztosítási Alap kintlévősége 1998-ban már meghaladta a 20 milliárd forintot.

A járulékbeszedés hatékonyságának növelése céljából az Országgyűlés úgy döntött, hogy 1999-től az APEH szedi be a járulékokat. Ez sem hozta meg azonban a várt eredményt (nem is hozhatta, hiszen itt egy jóval összetettebb kapcsolatról van szó), a tb-alapok hiánya nem csökkent látványosan az új rend bevezetése után sem, sőt 1999-ben az APEH egy könyvelési hiba folytán a nyugdíjbiztosítási alap rovására, az egészségbiztosítási alaphoz számolt el 20,8 milliárd forintot (Molnár 2000).

Az új nyugdíjrendszer implicit problémái

Tanulmányom következő fejezetében olyan elméleti szempontokat szeretnék bemutatni, amelyek a kormányzati elgondolás alapján megvalósult nyugdíjreform eleminek azokat a szegmenseit bírálják, amelyeket akkor még az előnyök közé soroltak. Így a kormányzati elképzelés szerint a nyugdíjreform megoldást kínált a költségvetés egyensúlyi helyzetére, a makrogazdaság teljesítményének növekedésére, valamint a demográfiai „bombára” is. A témával foglalkozó kutatók azonban kimutatták, hogy ezek az előnyök vagy nem teljesülhetnek, vagy nem a tőkefedezeti rendszer bevezetésével függenek össze.

A tőkefedezeti „déliab”

A nyugdíjrendszer finanszírozásával kapcsolatos Németh Györgynek egy nagyon érdekes észrevétele (Németh 1998b). Rámutat, hogy mind a felosztó-kirovó rendszerben, mind a tőkefedezeti rendszerben az állam hitelből finanszírozza a nyugdíjasokat. Az előbbi esetben a hitelt az aktív dolgozók nyújtják járulékaik befizetése révén, cserébe az állam nyugdíjigérvényét kapják, az utóbbi esetben a nyugdíjpénztárak vásárolnak államkötvényeket a náluk elhelyezett megtakarításokból.

A felosztó-kirovó elven működő nyugdíjrendszerben az állam a járulékfizetőknek olyan feltételhez kötött ígéretet tesz, hogy megfelelő járulékfizetés esetén életük végéig meghatározott szabályok szerint emelkedő nyugdíjat fog fizetni. Általában ez a nyugdíjigérvény ennél bonyolultabb, hiszen bizonyos körülmények között már a nyugdíjkorhatár előtt is járhat nyugdíj (pl. rokkantsági nyugdíj), illetve a nyugdíjat a hozzátartozók is megkaphatják (pl. özvegyi nyugdíj). A nyugdíjigérvények összessége az állam implicit adóssága, megkülönböztetésül az állampapírokban megtestesülő,

explicit adósságtól. Így a nyugdíjreform oly módon is felfogható, hogy a tőkefedezeti pillér létrejöttével az állam implicit adósságát átváltja explicit adósságra.

Német György, hogy éles határvonalat húzzon a két fajta finanszírozási forma közé, azt a feltételezést teszi, hogy a nyugdíjjárulék-fizetők minden hónapban különleges, Állami Nyugdíjkötvénynek nevezett értékpapírt vásárolnak (ez testesíti meg a nyugdíjrendszerre vonatkozó szabályok összességét), melynek névértéke megegyezik a havi járulékkal, dematerializált, s a Nyugdíjbiztosítási Alap számláján vezetik. Így jól megkülönböztethető a hagyományos államkötvénytől, mely az állam explicit adósságát fejezi ki. A különbségek a következő táblázatban láthatóak.

3. táblázat

Az implicit és explicit államadósság sajátosságai

Jellemzők	Állami Nyugdíjkötvény	Hagyományos Államkötvény
kibocsátása	zártkörűen, természetes személyek számára: csak járulék-fizetés ellenében vásárolható	nyíltkörű, bárki megvásárolhatja
vásárlása	kötelező	nem kötelező
átruházhatósága	korlátozott, csak közeli rokon számára, a tulajdonos halála esetén (özvegyi nyugdíj, árvaellátás)	a másodlagos piacon szabadon forgalmazható
visszafizetés szabályai	a nyugdíjtörvényt az Országgyűlés akár kedvezőtlen irányba is megváltoztathatja	csak a tulajdonos előnyére módosítható
törlesztés	ismert időpontokban és részletekben történik	csak 62 éves kor, és 20 év szolgálati idő után havonta kapható

Forrás: Németh 1998b.

Mint a táblázatból látható, a két fajta kötvény között egy igen alapvető fontosságú különbség létezik: az állam nem kötelezheti a megtakarítások tulajdonosait a normál kötvény megvásárlására, míg a járulékfizetési kötelezettséggel rendelkezőket kötelezheti a nyugdíjkötvény megvásárlására. Egy másik lényeges különbség, hogy míg a normál kötvény törlesztési feltételeit csak a tulajdonos előnyére lehet módosítani, addig a nyugdíjigérvényt kifejező nyugdíjkötvény feltételeit a kormány, a törvényhozás akár kedvezőtlen irányba is módosíthatja.

Ugyanakkor az is fontos, hogy az átlépők számára az államkötvény kamata nem az alacsonyabb reálkamatú implicit nyugdíjkötvénnyel áll szemben, hanem azzal az opcióval, hogy a magánpénztárnak lehetősége van a tőkepiacon - bár magasabb kockázatú - magasabb hozamú vállalati kötvénybe és részvénybe fektetni. A tőkefedezeti pillér feladata tehát az implicit államadósság konvertálása explicitté. Ez a feladat viszont elvégezhető az állami rendszer keretein belül is: 2000-ben az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság megkezdte az egyéni folyószámla nyilvántartás kialakítását. A magánpénztárak működési költségei azonban mindenképpen drágábbak.

Az 1998-ban életbe lépett reformhoz nem kapcsolódott sem széles körű szakmai egyetértés, sem megfelelő társadalmi egyetértés. Ezek következményeként jelent meg a nagyfokú politikai függőség, amire később térek ki részletesebben. A reform az el-

múlt évek során nem oldotta meg az első (társadalombiztosítási) pillér számos problémáját, és a magánpénztárak működése is sok új problémát hozott magával (Augusztinovic et al. 2002). Nincs megfelelő együttműködés a két pillér között, ezek ma még nem tekinthetők egy egységes nyugdíjrendszer szorosan integrált részeinek, inkább két, önmagában is problémákkal küszködő egységnek.

Az egyéni számlás nyugdíjrendszerek vizsgálatának kérdése (Réti 2002) is éppen azért merült fel, hogy szorosabb kapcsolat jöjjön létre a járulékfizetés és a megszereshető nyugdíjjogosultság között a megmaradt állami (első) pillérben is.

Az a koncepció tehát, mely szerint a korábbi nyugdíjrendszer problémáira a tőkefedezeti rendszer bevezetése lenne a megoldás, egyelőre pusztán délibábnak tűnik.

A gazdasági növekedés „illúziója”

A nyugdíjreform végrehajtásának egyik fontos indoka, érve volt, hogy a magánszférába áramló tőkék gazdaságélénkítő hatása fog érvényesülni. Ez következménye a járulékcsoportosításnak, amely során az új rendszerbe belépők már nem az állami költségvetésbe, hanem a magánpénztárba fizetik jövedelmük egy részét.

Az akkori kormány elképzelése szerint, a magánpénztáraknál megjelenő megtakarítások egy jelentős része – az átmenet finanszírozási igénye és biztonsági szempontok miatt – állampapírokba vándorol, de az előzetes számítások során kimutatták, hogy az állampapírok nem szívják fel teljes egészében ezeket a megtakarításokat. Arra mutat rá (PM–NM 1997), hogy a kibocsátott államkötvényekből nem csak a magánpénztárak, hanem más befektetők is vásárolnak majd, valamint úgy gondolták, hogy a magánpénztárakban felgyülemelő megtakarítás egyébként is nagyobb lesz, mint az átmenet miatt keletkező hiány. Itt a szigorodó ellátásokat, a nyugdíjkorhatár emelését, és a járulékfizetési fegyelem javulását jelölték meg indoklásképpen.

Így az elképzelések szerint a megtakarításoknak az a része, ami nem állampapírba vándorol, a tőkepiacra áramlik, „hozzájárul a gazdasági növekedés felgyorsításához, új munkahelyek teremtéséhez, a reálkeresetek és az életszínvonal tartós emelkedéséhez” (PM–NM 1997). A kormányzati makromodellben azzal számoltak, hogy a második pillér reálhozama a GDP növekedését egy százalékkal fölül-, míg a keletkező hiány fedezetére kibocsátott állampapír hozama egy százalékkal alulmúlja, így a számítások szerint ez a GDP évi 1,5-2,0 százalékkal gyorsabb növekedését hozhatja létre.

Németh György ugyanennek a jelenségnek egy másik – árnyékosabb – oldalára hívta fel a figyelmet. Szerinte a folyamat fordított, és egy speciális kiszorító hatás jelentkezik. A magánpénztár megtakarításainak egy részén magasabb hozamú instrumentumokat vásárol, mely révén kiszorítja erről a területről a hagyományos befektetőket, akik így kénytelenek a költségvetés hiányának fedezésére kibocsátott állampapírokat megvásárolni. „Mivel pusztán azon hír hallatára, hogy Magyarországon nyugdíjreformot hajtottak végre, nem keletkezik megtakarítandó pluszjövedelem...” írta (Németh 1998a: 1044).

A végeredmény tehát makroszinten nem megtakarítás bővülés és gazdasági növekedés, csupán jövedelemátcsoportosítás a hagyományos befektetőktől a magánpénztárak felé. Sőt, ezen túlmenően, a magánpénztárak működési költségét is figyelembe véve – amely összeg nem válik beruházássá, inkább fogyasztássá – a helyzet még egy kicsit

rosszabb is lesz. Így nem minden alap nélküli az a vélekedés, mely a nyugdíjreform igazi haszonélvezőinek a nyugdíjbiztosító társaságokat tartja, ezért nevezi Németh György a nyugdíjreformot „járadékvadászatnak” (Németh 1998a).

Hasonlóképpen érvelt Mellár Tamás is (Mellár 1997), aki szintén a pénzügyi szférát, a biztosítóintézeteket tartja a nyugdíjreform nyertesének. Az államkötvény-kibocsátás magánberuházásokat kiszorító hatására mutat rá, valamint arra, hogy amennyiben a kötvények kamatát az állam az adóbevételekből fedezi, akkor a megtakarítások növekedésével szemben azonos jövedelemcsökkenés áll. Szintén komoly problémának tartja azt is, hogy a magánpénztárak révén ugrásszerűen megnövekedett befektetési igény a „bóvli” értékpapírok megjelenését ösztönözheti. A hibás befektetések pedig egymásra halmozódhatnak, hiszen nincs azonnali fizetési kötelezettség. A hosszú távú befektetések ellenőrzésére a hivatalos szabályozást, társadalmi ellenőrizhetőséget nem tartja elégséges garanciának, így Ő a nyugdíjreformot „összszemzeti pilótajátéknak” nevezte.

Az új koncepció feltételezte, hogy a tőkefedezeti rész bevezetése a gazdaság teljesítőképességét növeli. Ha ezek a várakozások nem teljesülnek, vagy más okból problémás a gazdaság teljesítménye, akkor mi biztosítja, hogy az új rendszer jobban fog működni, mint a régi? Ennek a rendszernek a költsége jóval magasabb, mint a régi rendszer megreformálásának a költsége lett volna. Megéri-e ez a költségtöbblet a bizonytalan teljesítményjavulást, vagy elérhető lett volna ugyanez a régi rendszerben, a járulékkulcs csökkentése révén?

A demográfiai „bomba” hatástalanítása

A nyugdíjreform egyik nagyon fontos érve volt, hogy a népesség elöregedésével a felosztó-kirovó rendszer finanszírozhatatlanná válna, hiszen egyre kevesebb aktív dolgozónak kellene eltartania egyre nagyobb mennyiségű nyugdíjast. Napjainkra az aktív dolgozók/nyugdíjasok aránya a korábbi 2-ről 1-re csökkent, és még további romlás is várható.

Augusztinovics Mária mutatott rá (Augusztinovics 1999), hogy téves és hibás az a megközelítés, amely közvetlen és egyértelmű kapcsolatot tételez fel a demográfiai trendek, és a nyugdíjrendszerek fenntarthatósága között. Kimutatta, hogy a nyugdíjrendszerek helyzete, finanszírozhatósága sokkal inkább gazdasági, mint demográfiai tényezőktől függ.

A nyugdíjrendszer alapvetően jellemző mutatója az ún. belső járulékkulcs. Ez fejezi ki az összes nyugdíjkiadás, és a járulékfizetési kötelezettséget meghatározó jövedelem tömeg (a járulékalap) közötti arányt. Amennyiben a törvényben előírt járulékfizetési kulcs és a belső járulékkulcs megegyezik, a nyugdíjrendszer éppen egyensúlyban van, ha nem egyezik meg, akkor többlet, illetve hiány lép fel. Augusztinovics Mária azokat a tényezőket vizsgálta meg, amelyek a belső járulékkulcsot, illetve annak változását befolyásolják, hiszen ezek a tényezők határozzák meg egy adott nyugdíjrendszer fizetési kötelezettségét.

A belső járulékkulcs (μ) tehát a nyugdíjkiadás (β) és a járulékalap (α) hányadosa. Mindkét tényező további szorzatokra bontható. A nyugdíjkiadás meghatározható a nyugdíjas korú népesség (I^*), a nyugdíjazottsági ráta ($R =$ öregségi nyugdíjasok szá-

ma/nyugdíjas korú népesség), és az átlagnyugdíj ($N = \text{nyugdíjkiadás/öregségi nyugdíjasok száma}$) szorzataként.

A járulékalap az aktív korú népesség, a foglalkoztatottsági ráta ($E = \text{aktív keresők száma/aktív korú népesség}$), a nettó átlagkereset ($W = \text{nettó bértömeg/aktív keresők száma}$), és a bruttó/nettó bér (B) szorzataként írható fel.

A belső járulékkulcs, tehát a nyugdíjkiadás/járulékalap a fenti szorzatok figyelembevételével a következő tényezőkre bontható: $\mu = D \cdot T \cdot J \cdot 1/B$, vagyis a demográfiai függőségi ráta ($D = \text{nyugdíjas korú népesség/aktív korú népesség}$), a telítettségi hányados ($T = \text{nyugdíjazottsági ráta/foglalkoztatottsági ráta}$), a nyugdíj/bér ráta ($J = \text{átlagnyugdíj/nettó átlagkereset}$), és a nettó/bruttó bér ($1/B$) szorzataira. Így jól látható, hogy a nyugdíjrendszerek egyensúlyát alapvetően meghatározó belső járulékkulcs valóban függ a demográfiai folyamatoktól, de ez csak egy befolyásoló tényező a négyből.

A demográfiai függőségi rátán túl egy igen fontos tényező a telítettségi hányados, a nyugdíjazási ráta, és a foglalkoztatottsági ráta aránya. Ez a foglalkoztatottsággal függ össze. Amennyiben egy nyugdíjrendszer ösztönzi a dolgozókat a munkában töltött évek meghosszabbítására, ez az arány alacsonyabb, így a belső járulékkulcs is az lesz, de amennyiben például a munkanélküliség elől nyugdíjba menekülnek, vagy a rendszer nem nyújt lehetőséget az aktív kor kitolására, úgy a telítettségi ráta és a belső járulékkulcs egyaránt emelkedni fog. A munkaerő-piaci helyzet tehát igen erőteljes befolyást gyakorol a nyugdíjrendszerre, annak finanszírozására. A demográfiai függőségi ráta és a telítettségi hányados szorzata adja a rendszerfüggőségi rátát ($S = \text{öregségi nyugdíjasok száma/aktív keresők száma}$), ami tehát mint látható nem csak a demográfiai folyamatoktól, hanem a foglalkoztatottsági viszonyokkal is összefüggésben áll.

Szintén meghatározó a másik két szorzó, a nyugdíj/bér ráta, és a nettó/bruttó bér aránya, melyek a jövedelemelosztási viszonyokat fejezik ki. Az első mutató a nyugdíjat a nettó bérhez viszonyítja, hiszen ez nem tartalmazza már a közteher-fizetési kötelezettségeket (adó, tb-járulék). Mivel azonban a járulékot általában a bruttó bér arányában kell fizetni, ezért kell figyelembe venni a nettó/bruttó bér arányát. Az előbbi mutató értékét sajátosan befolyásolja a már korábban is említett cserélődés jelensége. Az átlagnyugdíjat meghatározza a nyugdíjas korosztály összetétele, hiszen az újonnan belépők nyugdíja általában magasabb, mint a kihalóké, vagy mint a korábbi átlag, így ez befolyásolja a nyugdíjszintet. Ha az új belépők nyugdíját az átlagnyugdíjnál alacsonyabban sikerül megállapítani, mint hazánkban 1990 óta, akkor így csökkenhet az átlagnyugdíj. Az utóbbi tényező, a nettó/bruttó bér mutatója viszont a bérbruttósítás óta egyértelműen csökkenő tendenciát mutat, a közterhek növekedése miatt. Augusztinovics Mária számításai szerint a két mutató együttes szorzata 0,39, ezzel kell megszorozni a rendszerfüggőségi rátát, hogy megkapjuk a belső járulékkulcsot. Ez a fajta összefüggés arra is rámutat, hogy a jövedelemelosztási viszonyok igen erőteljesen tompítják a demográfiai folyamatok hatását, hiszen 1 százalékos változás a rendszerfüggőségi rátában csak 0,39 százalékos változást jelent a belső járulékkulcs változásában.

A belső járulékkulcs tényezőkre bontása révén tehát megállapítható, hogy a demográfiai folyamatok romlása csak az egyik tényezője a nyugdíjrendszer finanszírozási problémáinak. Ugyanakkor figyelembe kell venni a foglalkoztatottsági, és jövedelemelosztási viszonyokat, mely tényezők szintén komoly hatást gyakorolnak a nyugdíjrendszer finanszírozására, a demográfiai tényezők hatását felerősítetik, illetve

tompíthatják. Így az a megállapítás, hogy a népesség öregedése teszi finanszírozhatatlanná a felosztó-kirovó nyugdíjrendszert, önmagában nem meggyőző bizonyíték.

Hasonlóképpen érvelt Mellár Tamás is, aki a régi rendszer finanszírozhatóságával kapcsolatban azt állapította meg, hogy a kormány által tervezett szigorítások bevezetése esetén a felosztó-kirovó rendszer akár még hosszú távon is finanszírozható maradna „... ha a PM optimizmusát kölcsönvéve mi is 5 százalékos gazdasági növekedéssel és 6 százalékos inflációval számolnánk, ahogy ezt ők teszik...” írta (Mellár 1997: 6).

A „kimazsolázási” hatás

Gál Róbert Iván tanulmányában (Gál 1998) arra mutatott rá, hogy a nyugdíjpénztárak jelenléte felveti a „kimazsolázási” hatást. A magasabb jövedelmű rétegek egyre szélesebb köre hagyja el a felosztó-kirovó rendszert. Az önkéntes pénztári tagok között élesen kirajzolódik a módosabb klientúra, és a magánnyugdíj-pénztári tagság is őket vonzza elsősorban. A pénztártagok fele a leggazdagabb 20-25%-hoz tartozik. Ha pedig éppen a legjobb jövedelműek hagyják el a társadalombiztosítás nyugdíjrendszerét, a nyugdíjbiztosítási igazgatóságnál keletkező hiány egyre szélesebb rétegek nyugdíj-helyzetét ingatja meg. A bizonytalanság érzete pedig újabb átlépéseket generál.

Ebből az ördögi körből akkor lehetne kilépni, ha a kötelező nyugdíjbiztosítás rendszerét átalakítanák oly módon, hogy kapcsolódjanak össze szorosabban az egyéni befizetések és járadékok, és hogy tovább közeledjenek a hozamok az önkéntes felhalmozáséhoz.

Egyéb problémák

Bár a PM-NM koncepció maga is a helyettesítési ráta csökkenésével számolt, a Nyugdíjbiztosítási Önkormányzat által készített számítások még nagyobb csökkenést vetítettek előre. Eszerint ötven éves időhorizonton a bérek és a keresetek emelkedése kb. kétszerese lenne a nyugdíjak emelkedésének (Rados 1998). Ebben az esetben az új koncepció csak a pályakezdő, magas keresettel rendelkező férfiak számára ígér magasabb nyugdíjat, a társadalom többi részének nem jelent vonzó perspektívát. A számításokban arra is rámutattak, hogy a reform várható pozitív hatásai csak a feltételezett optimális gazdasági fejlődés mellett érvényesülnek, amire Európában már 25 éve nem volt példa.

Bizonyos szempontból problémaként merülhet fel a svájci indexálás is, mert ha csökken az infláció és nő a reálbér, ez hátrányosan érinti a nyugdíjasokat. Ha a nyugdíjak kisebb mértékben nőnek, mint a bérek, akkor a változás terheit a nyugdíjasok fizetik meg. Ilyen helyzetet teremthet az EU-csatlakozás, ha esetleg a jövedelmek egyszeri, nagyarányú emelkedését eredményezné. Ez felvetheti az indexálás szabályainak megváltoztatását, de a régebben alkalmazott bérkövető rendszer visszaállítása olyan magas kiadásokat jelentene a költségvetés számára, amely egyelőre még finanszírozhatatlannak tűnik. Az új rendszer megalkotásakor arra számítottak, hogy a járulékfizetés-járadékfizetés összekapcsolása növelni fogja a járulékfizetési hajlandóságot. De megéri-e magasabb jövedelmet bevallani, ezzel magasabb közterheket fizet-

ni, vagy továbbra is gazdaságos eltitkolni a magasabb jövedelmet, és a megspórolt közterheket félretenni későbbi nyugdíjra? Az elmúlt évek tapasztalatai alapján nem nőtt számottevően a járulékfizetési hajlandóság. A gazdaságpolitika állandó kérdése az infláció és a munkanélküliség problémája. A korhatáremelés nagymértékben hozzájárul a nyugdíjasok számának, a nyugdíjkiadás csökkentéséhez, de ugyanakkor elveszi a munkahelyeket a fiatalabb generációk elől, így növeli a munkanélküliséget. Ugyanilyen ellentétben áll a hosszú szolgálati idő előírása, és a munkanélküliség mértéke. Ha nagy a munkanélküliség, nehéz teljesíteni a hosszabb szolgálati időt, ez problémát jelenthet azok számára, akik nem teljesítik ezt az előírást.

Azt is el kell ismerni, hogy az 1998-as nyugdíjreform egyik komoly ígérete, a kiszámíthatóság mára kissé erodálódott: jövedelemként például alapesetben csak az 1988 óta szerettekét kell figyelembe venni, de kizárólag azokat, amelyek a kifizetés időpontjában nyugdíjjárulék-kötelesek voltak. Ennek összességére és tartalmára viszont évente változott. Arra is szükséges ügyelni, hogy kiindulásként a bruttó összeget kell figyelembe venni, valamint, hogy a számított, nem pedig a ténylegesen befizetett adót kell levonni (az adott év adókulcsai szerint). A kalkulációnál figyelembe kell venni a valorizációs szorzószámot, de a nyugdíjba menetel előtti három évet már nem. Nem szabad elfelejteni a degressziót, vagyis, hogy a jövedelem növekedésével csökken a nyugdíjba beszámítható hányad. A szolgálati idő figyelembevétele is fontos követelmény, itt a törvény bonyolult szabályokat állapít meg. Így a kiszámíthatóság már inkább egy elméleti lehetőség, a mindennapi ember számára szinte elérhetetlen.

A további problémák megjelenését abban látom, hogy a nyugdíjrendszer méreténél, és jelentőségénél fogva nem csupán szakmai, hanem gyakran politikai kérdés is, a döntések sem mindig csupán szakmai szempontokat tartalmaznak, hanem politikai szempontokat is. Így a nyugdíjrendszerrel kapcsolatos vitáknak nem csak a biztosításmatematikai kérdések képezik a sarokpontját, hanem az is, hogy egy adott rendszer milyen mértékben tehető függetlenné a politikai rendszertől (politikai függőségi ráta). Korábbi kormányunk nem volt ennek a nyugdíjreformnak az elkötelezett híve, ami erőteljesen meg is jelent a kormányzati intézkedésekben. Ezt tükrözi a tb-önkormányzatok felszámolása, a nyugdíjpénztári befizetések 6%-os rögzítése, a visszalépési lehetőség meghosszabbítása, a szinte havonta megjelenő újabb reformkonceptiók, majd végül 2001 novemberében a pályakezdők kötelező tagságának megszüntetése. 2002-ben ismét MSZP kormány került hatalomra, és intézkedéseivel megerősítette az 1998-ban útjára indult reformot. Így 2003 januárjától ismét kötelező a magánnyugdíj-pénztári tagság a pályakezdők számára, valamint négy év halasztás után a pénztári tagdíj mértéke 7% 2003-ban, majd 8% 2004-ben. Azt azonban mindenképpen kijelenthetjük, hogy a nyugdíjrendszer reformja még nem ért véget, további rendezés szükséges mind az állami mind a magán pillérben, melyekhez széles körű szakmai és társadalmi egyeztetésre és egyetértésre lesz szükség.

Irodalom

- Antal Kálmánné–Réti János–Toldi Miklós (1995): A nyugdíjak értékvesztése. *Munkaügyi Szemle*, 39(12): 14–22.
- Augusztinovics Mária (1992): A nyugdíjrendszer válsága. *Közgazdasági Szemle*, 39(7–8): 624–641.
- Augusztinovics Mária (1999): A nyugdíj probléma demográfiai és gazdasági alapjai. *Demográfia*, 42(1–2): 120–132.
- Augusztinovics Mária–Gál Róbert Iván–Matits Ágnes–Máté Levente–Simonovits András–Stahl János (2002): A magyar nyugdíjrendszer az 1998-as reform előtt és után. *Közgazdasági Szemle*, 49(6): 473–517.
- Berényi Sándorné–Borlói Rudolf–Réti János (1990): A nyugdíjak értékvesztése és a nyugdíjarányok alakulása. *Munkaügyi Szemle*, 34(9): 1–9.
- Gál Róbert Iván (1998): A nyugdíjpénztárak elviszik a pénzt. *Magyar Hírlap*, Február 20.
- HVG különszám (2001): Társadalombiztosítás.
- Martos Béla (1994): Nyugdíjak egyenlőtlensége és dekompozíciója. *Közgazdasági Szemle*, 41(1): 26–48.
- Mellár Tamás (1997): Fedőneve: a nyugdíjrendszer reformja. *Új Magyarország*, 7(48): 6.
- Molnár Patrícia (2000): Többismeretlenes egyenlegek. *HVG*, November 25.
- Németh György (1998a): Megjegyzések Simonovits András „Az új magyar nyugdíjrendszer és problémái” című tanulmányához. *Közgazdasági Szemle*, 45(11): 1043–1047.
- Németh György (1998b): Megtakarítás nélkül. *Figyelő*, Október 1.
- Papp Zsolt (1999): Nyugdíjpénztári nyomás a költségvetésen. *Magyar Hírlap*, Május 17.
- PM.–NM. (1997): A nyugdíjrendszer reformja a kiszámítható jövőért. A kormány nyugdíjreform-koncepciója. *Világgazdaság*, 29(7).
- Rados Katalin (1998): *Nyugdíjreform Magyarországon*. Budapest: BKE Jövő kutatás Tanszék.
- Réti János (1992): A nyugdíjreform háttere és az átalakítás néhány problémája. *Szociológiai Szemle*, 2(4): 69–81.
- Réti János (2002): Egyéni számlás felosztó-kirovó nyugdíjrendszerek. *Közgazdasági Szemle*, 49(6): 528–550.
- Simonovits András (1998): Az új magyar nyugdíjrendszer és problémái. *Közgazdasági Szemle*, 45(7–8): 689–708.
- Tevan Imre (2001): Szabálytalan idomok. *HVG*, Augusztus 18.
- Tóth István György (1996): *Államháztartási reform és szociálpolitika*. In Andorka Rudolf (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest: TÁRKI.
- Világbank (1994): *Averting the Old Age Crisis*. Oxford: Oxford University Press.